

*Камбаралиева У.Д.***ТИЛ ҮЙРӨТҮҮ ПРОЦЕССИНДЕГИ ТИЛ КЫРДААЛЫНЫН
ЖАНА ТИЛДИК ЧӨЙРӨНҮН РОЛУ***Камбаралиева У.Д.***РОЛЬ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ И ЯЗЫКОВОЙ СРЕДЫ
В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКОВ***U.D. Kambaraliev***THE ROLE OF THE LANGUAGE SITUATION
AND THE LANGUAGE ENVIRONMENT IN TEACHING
FOREIGN LANGUAGES**

УДК: 81'272 (811.512.153)

Макалалар азыркы учурдун татаал көрүнүштөрү болуп саналган, тилди окутуу процессинде маанилүү роль ойногон тилдик кырдаал жана тил саясаты сыяктуу түшүнүктөрдү сыпаттоого арналган. Тилдик кырдаалдын өзгөрүшү мамлекет жүргүзгөн саясаттан толук көз каранды эмес, көпчүлүк учурда ал лингвистикалык ички процесстер менен шартталат. Тилдик кырдаалдын көп кырдуу анализи тил саясатын иштеп чыгууда жана аны ишке ашырууда негиз болушу керек. Конструктивдүү тил саясаты көп маданияттуу, көп тилдүү коомдо элдердин биригүүсүнө, алардын тилинин, маданиятынын сакталышына өбөлгө түзүүчү маданий тилдик толеранттуулукту өнүктүрөт жана маданият аралык, инсан аралык натыйжалуу коммуникацияны түзөт. Муну менен бирге макалада тилдик кырдаалды ийкемдүү жана администрациялык башкаруусуз жөнгө салууда тилдерди үйрөтүү чоң мааниге ээ болору аныкталды.

Негизги сөздөр: тил саясаты, тил кырдаалы, тилдик чөйрө, диглоссия, тилдин кызматы, тилдин экологиясы, мажоритардык тилдер, миноритардык тилдер.

Статья посвящена описанию роли таких сложных явлений современности как языковая ситуация и языковая политика, которые имеют большое значение в преподавании языков. Изменение языковой ситуации не полностью зависит от проводимой государством языковой политики, во многом они обусловлены внутрilingвистическими процессами. Результаты анализа языковой ситуации должны стать отправной точкой при разработке и реализации языковой политики. Конструктивная языковая политика создает условия для развития культурноязыковой толерантности, способствующей единению народов, сохранению их языков и культур в поликультурном обществе, создает благоприятный языковой и политический климат, а также условия для эффективной межкультурной и межличностной коммуникации. Выявлено, что в гибком, не административном регулировании языковой ситуации преподавание языков имеет большое значение.

Ключевые слова: языковая политика, языковая си-

туация, языковая среда, диглоссия, функционирование языка, экология языка, мажоритарные языки, миноритарные языки.

The article considers the role of such complex modern phenomena as the language situation and language policy, which are also of great importance in language teaching. Changes in the language situation do not completely depend on the language policy of the state, but are largely due to intra-language processes. The results of the analysis of the language situation should be the starting point for the development and implementation of the language policy. A constructive language policy contributes to the development of cultural and language tolerance, which contributes to the unity of peoples, the preservation of their languages and cultures in a multicultural society, creates a favorable language and political climate, as well as conditions for effective intercultural and interpersonal communication. It is revealed that with flexible, non-administrative regulation of the language situation, language teaching is of great importance.

Key words: language policy, language situation, language environment, diglossia, language functioning, language ecology, majority languages, minority languages.

Ч.Т. Айтматов белгилегендей, «ар бир элдин тили – адамзаттын мүлкү», ошондуктан элдин маданиятын сактап, муундан муунга өткөрүп берүүдө, улуттук мүнөздүн, инсандын, этникалык топтун, улуттун калыптанышында, сакталышында тилдин чечүүчү ролго ээ болуусу – анын эң маанилүү кызматы болуп саналат.

Макаланын максаты – улуттук саясаттын негизги бөлүгү катары каралган тил саясаты жана аны менен байланыштагы тилдик кырдаалдын, тилдик чөйрөнүн тил үйрөтүү процессине таасири боюнча анализдердин айрым жыйынтыктары менен тааныштыруу. Социоллингвистикадагы аныктамаларга ылайык, «тил саясаты – бул – «мамлекеттеги, социумдагы тилдик проблемаларды чечүү боюнча идеологиялык

принциптер менен практикалык иш-чаралардын көптүгү» [1, 616-б.]. Демек, «тил саясаты» терминин кеңири мааниде колдонуу максатка ылайык, анткени ал ар түрдүү иш-чаралардын теориялык жактан негизделишин жана алардын практика түрүндө жүзөгө ашырылышын камсыздайт. Ошондуктан тил саясатынын мазмунун төрт негизги аспектилер түзөт: коммуникативдик, саясий, социалдык жана идеологиялык (Википедия). Тилдик пландоо биринчи кезекте мына ушул аспектилерде бирдей иш алып барууну көздөшү керек экендиги окумуштуулар тарабынан баса белгиленет. Тилдин коомдо туура пайдаланылышы, экономисттердин далилдерине ылайык, улуттук экономиканы атаандаштыкка жөндөмдүү жана туруктуу кыла алат. Бул айтылгандардын негизинде, дүйнө тилдери эффективдүү жана эффективдүү эмес деп экиге бөлүнөт [2, 52-б.]. Эффективдүү тилдер - дүйнөлүк тилдер. Жер жүзүндө тилдер 2000ден ашуун, алардын 259 – мамлекеттик болуп саналат. Планетанын элдеринин 90% 12 гана тилди колдонот, ал тилдердин ар биринин 100 миллиондон 1,2 млрд. чейин сүйлөөчүлөрү бар (Википедия).

Аз сандуу тил ээлери бар, бирок мамлекеттик кыргыз тили Кыргыз Республикасынын тил саясатында саясий куралга айланганы баарыбызга маалым, анткени мурдагы СССР курамындагы башка республикалардай эле, Кыргызстанда тилдик процесстерди мамлекеттик администрациялоо, башкаруу методу мурас катары алынып, колдонулуп келе жатат. Ал эми башка өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасында тил процесстери – «мамлекет – коом – тил» эмес, тескерисинче, «тил – коом - мамлекет» деген формула аркылуу изилденип, иштер аткарылып, жөнгө салынарын байкоого болот.

Кыргыз тилинин мамлекеттик тил макамына ээ болгонуна көп өтсө да, Кыргызстанда Совет доорунан мурас калган тилдик кырдаал алигиче өзгөргөн жок деп айтууга болот. Социоллингвистикада «тилдик кырдаал» деп бир мамлекеттин алкагында улуттук тил (адабий тил, стилдер, диалекттер) менен ар түрдүү тилдердин өз ара катышы аталат [3]. Тилдик кырдаал монотилдүү же политилдүү, же көп тилдүү болушу мүмкүн [3]. Муну менен катар, биздин оюбузча, көп тилдүү тилдик кырдаалда тилдердин иерархиясын байкоого болот, анткени кайсы бир тил мамлекеттеги саясий-экономикалык мамилелердин жыйынтыгында коммуникацияда басымдуулук кыла баштайт.

Тилдик кырдаалды Н.Б. Мечковская төмөнкү белгилер боюнча мүнөздөйт: 1) тилдик түзүлүштөрдүн саны (бир компоненттүү жана көп компоненттүү); 2) тилдердин ар биринде сүйлөгөн элдин пайызы

(тең салмактуу жана тең салмактуу эмес); 3) коммуникациядагы функциялардын саны (балансталган жана балансталбаган); 4) тилдердин юридикалык статусу (так жана ар түрдүү); 5) тилдердин генетикалык жакындыгынын даражасы (тектеш жакын, тектеш жакын эмес, тектеш эмес); 6) аталган тилдик кырдаалдагы артыкчылыктуу тилдин этникалык теги (эндогlossиялык, экзогlossиялык, аралаш); 8) доминант тилдин артыкчылыгын баалоо (дигlossия, тең артыкчылык, ар түрдүү артыкчылык) [4, 102-б.].

Азыркы биз күбө болуп жаткан тилдик кырдаал Совет бийлигинин алгачкы жылдарында түптөлө баштаган. Бүткүл СССРдин аймагында жаңы прогрессивдүү көрүнүштөрдүн бардыгы орус тили аркылуу кирип, улуттар аралык байланыш тилинин кызматын аткарган орус тилине болгон өзгөчө мамиле бара-бара бул тилди алдыңкы планга чыгарат. Кыргызстанда бир тараптуу, б.а. кыргыздардын гана орус тилин үйрөнүүсү менен мүнөздөлгөн кош тилдүүлүк, же билингвизм пайда боло баштайт, анткени кыргыздар билим алуу үчүн, башкаруу органдарында иштөө, кызматка дайындалуу максатында орус тилин билүүгө умтулуп, орус тилдүүлөр үчүн кыргыз тилин билүү муктаждыгы биротоло жок болгон. Мына ушул учурдан Кыргызстанда тилдердин дифференциялануусу башталып, XX кылымдын 70-80-жылдарында Кыргызстанда дигlossия калыптанып калган (коомдо эки тилдин асимметриялуу, ар башка коомдук тармактарда колдонулушу (Википедия)). Бул көрүнүшкө республикада орус тилинин «кадыр-барктуу» тил, же маданияттын тили катары кабыл алынып, ал эми кыргыз тилинин айылдын тили катары бааланып, бул тилде сүйлөө артта калгандыкты, караңгылыкты билдире башташы мисал боло алат (XVIII к. Россиядагы француз-орус тилдеринин катышы сымал). Анын кесепети бүгүнкү күндө да аң-сезимибизде, улуттук мүнөзүбүздө орноп калган өксүктүк комплексинен (С.Жигитов которуп, колдонгон – комплекс неполноценности), ошондой эле - улуттук нигилизмден, же өзүн-өзү жерүүчүлүктөн көрүнөт десек жаңылышпайбыз.

Ошол кезде СССРде аз сандуу элдер сүйлөгөн тилдердин бардыгы коомдук-саясий кызматына жараша миноритардык тилдер, ал эми орус тили сыяктуу көп сандуу элдер сүйлөгөн тилдер - мажоритардык деп аталган [3]. Ал эми эгемендүү Кыргыз Республикасында кыргыз тили менен орус тилинин макамдары мыйзам аркылуу тастыкталганына карабастан, тилдик кырдаалды өзгөртүү оңой эмес экендигине күбө болуп жатабыз.

Социологдор белгилегендей, тил кырдаалынын өзгөрүшү толук бойдон тил саясаты аркылуу ишке ашпайт, көпчүлүк учурда ал ички лингвистикалык

процесстер менен, ошондой эле мотивдештирүүнүн (мотивациянын) өзгөрүү өзгөчөлүктөрү менен шартталган. Тилге болгон мамилелердин комплекси, кодоштуруу системасынын аброю, коомдук жалпы структуранын компонентин (тил) үйрөнүүгө, окууга умтулуу, же тескерисинче, колдонууну жана окууну каалабоо - социологдор тарабынан социолингвистикалык мотивдештирүү (мотивация) деп аталат [4]. Демек, ал - жеке инсандын жана тилдик жамааттын концептосферасынын элементи болуп эсептелүү менен тилдик кырдаалга олуттуу таасир берүүчү социалдык фактор, бирок, кээде тил бул көрүнүш аркылуу коомго таасир берген учурлары да арбын.

Бүгүнкү Кыргызстандагы мажоритардык тилдердин фонунда кыргыз тилин үйрөнүүгө мотивациялоо өтө татаал, жада калса кыргыз улутундагы адамдарды эне тилин үйрөнүүнүн кандайдыр бир «пайдалуу» жагы тууралуу насыят менен да ынандыруу мүмкүн эмес, анткени азыркы заманда бир тил менен чектелүүнүн натыйжасын турмуштун өзү көрсөтүп жатат, ошондуктан мындай учурда мотив катары адамдын ички жеке мотиви гана саналат. Жалпысынан айтканда, кыргыз тилин баалуулук катары жана этникалык маданияттын бир бөлүгү катары саноо аны сактап калууга өбөлгө түздү жана түзүп жатат. Ушул себептүү улуттук тиешелүүлүк менен тилдин байланышы инсандын тилдик идентификалуулугунун негизи болуп эсептелет. Ал эми улуттук тилин жоготкон адамдар, изилдөөчүлөр белгилегендей, улуттук идентификалуулугунан ажырап, аларда этникалык маргиналдуулук жогорулай баштайт. Демек, инсан интеграцияланыштын ордуна этникалык маргинал болуп калуу менен (деэтнизация), өз баалуулуктарынан, ориентиринен ажырайт, жаңыларына толук түрдө ээ боло албайт (Википедия).

Азыр республикада тил саясатын администрациялоосу аркылуу кыргыз тилинин кызматы кеңейтилип, тилчилердин пикири боюнча, мамлекеттик тил өз статусуна жооп берүүгө жакындап жаткандай. Бирок, көнүмүш болгон жашоо таризиндеги тилдердин дифференцияланышы дагы деле өз позициясын бербейт. Биздин оюбузча, бул кырдаалды өзгөртүүнүн маанилүү факторлорунун бири катары бир канча жыл мурда сунушталган көп тилдүүлүктү белгилөөгө болот, анткени ал КР мектептердеги өткөн кылымдардан бери орун алган – «орус мектеп – жогорку деңгээлдеги билим», «кыргыз мектеп – төмөнкү деңгээлдеги билим» сыяктуу стереотиптерден, «орус», «кыргыз мектептери» деген расмий бөлүштүрүүдөн арылууга өбөлгө түзмөк. Азыркы Кыргызстанда гана эмес, көптөгөн миноритардык тилдер колдонулган мамлекеттердеги татаал маселе - тилдик кырдаалды

өзгөртүүгө карай кадам – тилдик чөйрөнү түзүү маселеси болуп саналат [4]. Бүгүнкү коомдук турмуштун динамикасы жана аны менен байланышкан өзгөрүүлөр бир канча тил билген адамдарга муктаждыкты пайда кылды. Мунун негизинде бардык билим берүү мекемелериндеги тил үйрөтүү методдорун конкреттештирүү жана коррекциялоо зарылчылыгы келип чыгат.

Белгилүү болгондой, тил үйрөтүү процесси адамдык ресурстан тышкары көптөгөн каражаттарды, шарттарды талап кылат. Тилдерди окутуудагы (кыргыз, орус, англис) проблемаларды аныктоо максатында 2012-2014-жылдары Бишкек шаарынын көп улуттуу жогорку класстардын окуучулары менен ЖОЖ студенттеринин арасында (378 киши) сурамжылоо жүргүзүлгөн [5, 4-б.]. Ага катышкандардын көпчүлүгү (94%) тил үйрөнүү процесси алар күткөн жыйынтыктарды бербегенин айтышты. Респонденттердин пикири боюнча мындай жагдайдын себептерине: окууга чейинки мекемелер менен мектептин байланышынын жоктугун, жогорку деңгээлде билим берүүчү адистердин жетишпегенин, сабактын окуу-методикалык жактан жабдылбаганын, окуу программасынын коомдук керектөөдөн алыс болгонун, б.а. тил – баарлашуу куралы болбой, жалаң грамматика менен чектелгенин, ж.б. киргизүүгө болот. Алардын ою боюнча, тил үйрөнө албагандыктын дагы бир маанилүү себеби - тил ээлери менен баарлашууга мүмкүнчүлүк берүүчү тилдик чөйрөнүн болбогону. Жалпы пикир боюнча, «тил ээлери» (носители) деп кайсы бир тилде сүйлөгөн жана ошол тил колдонулган мамлекетте өсүп-чоңойгон бардык, ал турсун, туура кеп түзө албаган адамдарды да айтабыз [5]. Бирок, көпчүлүк учурда тилдик чөйрөнүн жана тил ээлеринин ролун тил үйрөнүүдө чечүүчү фактор катары көрсөтүү туура эмес экендигин методисттер баса белгилешет. Алсак, АКШ методисттеринин пикири боюнча, эмигранттардын, же иммигранттардын арасында тилдин «сенек болуусу» («окостенение» - ossification) сыяктуу көрүнүш байкалат (Википедия). Адам чөйрөнүн талабы менен «тиричилик кылуу» үчүн тез арада тилдик минимумду үйрөнөт, бирок ал тилдик көндүмдөрүн, билгилерин андан ары өркүндөтпөйт, атүгүл эне тилинин сөздүк кору да минимумда калат. Мисалы, азыркы кыргыз улутундагы көп адамдар, тилекке каршы, мына ушул көрүнүшкө иллюстрация болуучу абалда – АКШдагы француз колониясынан башка штатка кетип, билим алууну ойлобогон, англисче да, французча да билбеген америкалыктардай, айылдан шаарга келген, ата-энесинин кысымы менен орус тилдик чөйрөсү бар деп саналган орус классын «эптеп» бүтүргөн биздин кыргыз жараны да, же өз эне тилин

билбейт, же орусча жөндөп эки ооз сөздүн башын кошо албайт. Демек, «тилдик чөйрө», «тил ээси» түшүнүктөрү белгилүү бир шарттарда гана мааниге ээ. Ошондуктан Германиянын билим берүү стандарттарында «тил ээлери» болуп филологиялык билими бар гана жарандар эсептелет, демек, «тилдик чөйрө», «тил ээси» проблемаларына лингвометодикалык позициядан мамиле кылган дурус. Тилдерди окутууну тилдин жалаң лингвистикалык потенциалын билүү катары гана эмес, тилдин социомаданий потенциалын да аңдап-билүү катары кароо – бүгүнкү күндүн талабы, ошондуктан, тилдерди окутуунун максаты – маданияттардын диалогунун контекстинде баарлашууга үйрөтүү. Маданият аралык диалогду «жаратуу» үчүн коммуниканттарга коммуникациянын катышуучуларынын жүрүм-турумунун улуттук-маданий специфика-өзгөчөлүктөрүнө таянуу менен алака түзүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү социомаданий билгилер зарыл. «Тилдик чөйрө» сөздүктөрдө - баарлашуу же тилдик социалдаштыруу ишке ашуучу коммуникациялык мейкиндиктин түрү, – деп аныкталат [6]. Башка маанисинде – бул тилди баарлашуу куралы катары билүү, анын белгилери төмөнкүлөр: 1) тилдин элементтери менен структурасын билүү; 2) тигил же бул социалдык чөйрөнүн кептик ченем-нормаларын билүү; 3) кептик жүрүм-турумунун стереотиптерин үйрөнүү.

Кыргызстандын шартында - мамлекеттик кыргыз тили жана расмий орус тили өз коммуникациялык мейкиндиктерине ээ, аларды анализдөөнүн жыйынтыгы боюнча тилдик чөйрөнүн төмөнкүдөй жалпы белгилерин көрсөтүүгө болот [5, 5-6.]: 1) тилди (өз эне тилин, кыргыз, орус, англис тилдерин) жайылтуунун чектелиши: же үй-бүлө, же мектеп. Мындай учурда сүйлөшүү же турмуш-тиричиликтик, же окуу жанрлары менен чектелет, оозеки жана жазуу түрүн параллелдүү өнүктүрүү дайыма эле ишке аша бербейт; 2) чөйрөдөгү тилдик тосмо (барьер) – кандайдыр бир себептердин айынан сүйлөшө албоо (тил дефектилери, тил билбөө, ж.б.). Практика көрсөткөндөй, кичинекей балдарда тил билбөө себеби менен барьер эч качан болбойт, анткени кызыгуулардын жалпылыгы коммуникацияда балдар үчүн стимул, түрткү катары кызмат кылат; 3) тилдерди ылгабай, максатсыз аралаш колдонуу (көбүнчө – кыргыз, орус тилдерин) жеткиликсиз коммуникациялык жөндөмдүүлүктөрдүн калыптанышына, же жогоруда белгиленген «сенек тилдүү болууга» (т.е. «окостенение» (ossification) алып келет. Бул белгини көп адамдардын азыркы убактагы чектен ашкан сабатсыздыгынын себеби катары кароого болот.

Пайда болуу шарттары боюнча тилдик чөйрө жасалма жана табигый деп экиге бөлүнөт. Биздин

оюбузча, жасалма тилдик чөйрөнү коюлган максаттарга ылайык, окуу тилдик чөйрөсү же лингводидактикалык чөйрө деп атоого болот. Методисттердин пикири боюнча, натыйжалуу лингводидактикалык же окуу чөйрөсүн калыптандыруу үчүн төмөнкүдөй үч шарт зарыл: 1) окуучунун өзүнүн ички когнитивдик мотивдеринин жана окутулуп жаткан тилдин алкагында объективдүү социомаданий реалиялардын болушу; 2) тилдик чөйрөнүн окуучуга таасирин башкаруунун методикалык ыкмалары; 3) тил мугалиминин тилдик инсандыгы [7].

Тилдерди үйрөтүүнүн маанилүү принциптеринин дагы бири – бул окуучунун жаш өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу. Эгер чоңдор үчүн мотивдештирүүчү компоненттерди табуу мүмкүн болсо, ал эми окууга чейинки мекемелердин тарбиялануучулары жана кенже класстын окуучулары үчүн экинчи тилди үйрөнүү мотивдери болбойт деп эсептелет. Туура уюштурулган окуу чөйрөсү, педагог-окумуштуу Ш.А.Амонашвили белгилегендей, «кичинекей балдардын ийилчээк кептик механизмдерин бат ишке киргизет» [8]. Муну менен катар методикалык адабияттарда сабакта окуу оюндарын (реалдуу кырдаалды моделдөө: сюжеттик, эрежелүү оюндар) колдонуунун мааниси да баса белгиленет. Мындай оюндардын натыйжалуулугу тууралуу тарыхтан белгилүү. Алсак, Венгриянын улуу акыны Шандор Петёфинин үй-бүлөсүндө «бир киши – бир тил» принциби менен түшүндүрүүгө болгон кырдаалды түзүшүп, күндө үй-бүлөнүн бир мүчөсү кичинекей Шандор менен бир тилде убакыт өткөрчү, мунун натыйжасында ал төрт жашында беш тилде эркин сүйлөй алган [5, 6-б.].

Азыркы полимаданий, эки тилдүү (билингвалдык), көп тилдүү (полилингвалдык) тилдик чөйрөлөр калыптанып жаткан этапта бардык окуу мекемелери жана жайлары маданияттар аралык алакалардын идеяларын жайылтуу борбору болуп калуу менен, мамлекетибиздин ар кандай жаштагы жарандарынын толеранттуулуктун негизинде баарлашуусуна өбөлгө түзөт. Билим берүүнүн жана тарбиялоонун максаттарын жүзөгө ашырууга жөндөмдүү тилдик инсандын жаңы тибин калыптандыруу - учурдун талабы жана коомдун муктаждыгы, анткени тилдерди практикалык жактан билүү - адамдын ийгиликтүү ишмердүүлүгүнүн куралы болуу менен адамдын аң-сезимин, ачык маалыматтык мейкиндикке чыга алуу жөндөмдүүлүгүн калыптандыруучу маанилүү каражат болуп калды. Бул жетишкендиктердин бардыгы сабаттуу жөнгө салууну талап кылган жана азыр көңүл чордонунда боло турган тил саясаты, тилдик кырдаал, чөйрө сыяктуу түшүнүктөр менен тыгыз байланышта.

Азыркы учурда корректтүү жана ошол эле

учурда натыйжалуу болуп ички лингвистикалык, саясий жана социалдык-психологиялык факторлор эске алынган тил саясаты саналарын практика көрсөтүп жатат. Ч.Т.Айтматов баса белгилегендей, «...дүйнө тилдик космосто жашайт. Бир жолу тарыхый пайда болгон тилдин экологиясы табияттын экологиясындай эле татаал жана морт. Табияттагыдай эле, тил менен маданиятта да прагматикалык түшүнүктөрдү карманууга болбойт» (Ч.Айтматов, 2008).

Адабияттар:

1. Дешериев Ю.Д. Языковая политика. // Лингвистический энциклопедический словарь. - М., 1990.
2. Дятленко П.И. Языковая политика и языковые реформы в государственном и национальном строительстве (аналитический обзор). - Доступ: [www.cyberleninka.ru/article > yazykovaya-politika-i-yazykovye-reformy](http://www.cyberleninka.ru/article/yazykovaya-politika-i-yazykovye-reformy).
3. Швейцер А.Д. Современная социоллингвистика. Теория. Проблемы. Методы. / А.Д. Швейцер. - М.: URSS, 2008. - 178 с.
4. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. - Москва: Аспект-Пресс, 2000. - 206 с.
5. Камбаралиева У.Д. Формирование эффективной языковой среды в процессе многоязычного образования. // Информационно-методический вестник о многоязычном и поликультурном образовании в странах Центральной Азии «Диалог». - Июль-сентябрь 2013. - №3. - С. 6-10. Доступ: www.edu-resource.net.
6. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. - М., 2002.
7. Орехова И.А. Языковая среда. Попытка типологии. // Материалы X Конгресса МАПРЯЛ. Т.1: Национально-культурная специфика речевого поведения и проблемы обучения русскому языку как иностранному. - СПб. 2003.
8. Амонашвили Ш.А. Школа Жизни. - М.: Изд. Дом Ш. Амонашвили, 2000. - 144 с.